

Nyúlfarknyi előny?

Esterházy Péter: *Termelési-regény* és Balázs Attila *Cuniculus* című regénye

„Esterházy mindenütt irodalmat talál (ki), ahová csak nyúl.”
(Molnár Miklós: Irónia, középpont nélkül¹)

Magyarországon a neoavantgárd és a posztmodern irodalom kapcsolatának vizsgálata az 1970-es, 80-as évek fordulóján regisztrált prózafordulat elemzésével párhuzamosan indult el, ám a kutatás hamar a posztmodern leírására korlátozódott. „Ismeretes, hogy a neoavantgárd hazai kibontakozását s működésének hatását a hetvenes és nyolcvanas években nagyban korlátozta a politikai hatalom diszkurzív rendőrsége” (BÓNUS 2002; 20). Vagyis az akkori magyarországi szocialista berendezkedés szigorú cenzúrát működtetett, amely megakadályozta a nyugati irányzatok megismerését és követését egyaránt. Ez pedig máig ható következményekkel bír. „A neoavantgárdról szóló diskurzus elképzelhetetlen volt a korabeli magyar irodalomban, ennek következménye, hogy máig tart a kísérleti irodalom szövegeinek feltárása és időbeli behatárolása” (GYULAI 2007; 12).

Nem így ugyanabban az időben Jugoszláviában. Annak ellenére, hogy ott is diktatórikus rendszer működött, a kultúrpolitika egészen más szellemiségben irányította az irodalmi és egyéb művészeti életet, tudniillik látszólag sokkal megengedőbben állt egyes témákhoz, és nem zárkózott el a nyugati irányzatoktól sem, amelyek így a Vajdaságba szabadon beáramolhattak. Balázs Attila a következőképpen fogalmazott: „[k]öszönhetően a szabadabb helyzetnek, a levegő jobb áramlásának, a jugoszláviai magyar literatúrában a kifejezésformák

¹ MOLNÁR 1979; 986.

ritkán látott, vérbő gazdagsága jött létre, amellyel kapcsolatban, főleg az egykori *Új Symposion* folyóiratra tekintve, nekem az az érzésem, hogy amikor lehetőség nyílt rá, akkor nagy keletje lett ennek, ezeknek a vívmányoknak az anyaország határain belül.”² Nem lehet emellett figyelmen kívül hagyni a szerb irodalmi és művészeti csoportok közvetítő szerepét sem. „A háború utáni bölcséleti irodalomból szinte nagyobb késedelem nélkül jutottak el színvonalas szláv nyelvű fordításban a posztstrukturalizmus irodalmának jelentősebb művei, Sartre, Lacan és Foucault könyvei is” (LÁBADI 2008; 6).

A magyarországi kutatások a neoavantgárd próza³ nyomait az országhatáron belül nem nagyon találták, és mivel jó időre szinte egyenlőségjel került a magyarországi és a magyar irodalom közé, az addigi irodalmi hagyományt nem tudták olyan résszel kiegészíteni, amely valóban igazolná a magyar neoavantgárd prózairodalom meglétét és a posztmodernnel való esetleges kapcsolatát. Bár Magyarországon nem született ilyen mű, a vajdasági, határon túli magyar nyelvű irodalom már sokkal kedvezőbb életkörülményeket biztosított stílushatáron lebegő alkotások létrejöttéhez. „A magyar neoavantgárd irodalom jelentős része a határokon kívül keletkezett: a szomszédos országokban – elsősorban Jugoszláviában [...], valamint a tengeren túl, az Egyesült Államokban és Kanadában” (DERÉKY 2004; 11). Ilyen meghatározó alkotás a *Cuniculus* című regény is, melynek szerzője Balázs Attila, aki irodalmi pályafutását a magyar neoavantgárd kapcsán sokat emlegetett *Új Symposion* vonzaskörében kezdte. „A vajdasági irodalomban az Új Symposion című folyóirat első megjelenése jelzi a posztmodern-neoavantgárd korszakhatárt. [...] Újrafogalmazta nemcsak a modernség, hanem a vajdasági irodalmi múltban rejlő kulturális identitás alapjait is, amely a régióban egyedülálló módon részben az avantgárd esztétikai örökség alapjaira épült” (LÁBADI 2008; 5). Balázs Attila regénye 1979-ben jelent meg, ugyanakkor, amikor Magyarországon Esterházy Péter *Termelési-regény* című műve. A két kötetet – a vajdaságinak a recepciójában – szokás is egymás mellett emlegetni. „Balázs Attila 1979-es *Cuniculus* című regénye [...] a családregény felbontásának, a személyes történelem sajátos látószögű újra-

² *A hangya stemplije – Orcsik Roland beszélgetése Balázs Attilával.* Kalligram, 2009/7–8. 71.

³ Magyarországon a neoavantgárd sokkal inkább a költészetben és a színművészetben volt tetten érhető.

írásának a recepció (például Thomka Beáta)⁴ által Esterházy ugyanabban az évben kiadott *Termelési-regénye* mellé állított, rendkívül izgalmas kísérlete” (SZILÁGYI 2007; 59). A két alkotás recepciójának és első közegének közelebbi vizsgálata érdekes eredményekre vezet a magyarországi és az egykori jugoszláv irodalmi működésre és a posztmodern, valamint a neoavantgárd kapcsolatára vonatkozóan. „Immár irodalomtörténeti toposzá rögzült megjegyzés, hogy a neoavantgárd afféle »búvópatakszerű« hatást gyakorolt az Esterházy utáni magyar irodalom több korpuszára” (BÓNUS 2002; 23). A két mű vizsgálata két különböző kérdésfeltevésből indulhat ki, mely közelítési irányok illeszkednek a neoavantgárd és a magyarországi posztmodern működéséhez is. Nem is a két regényről szóló elemzés tehát a következő tanulmány, sokkal inkább két kontextus felvázolása és megmutatása. Balázs műve kapcsán a regény kritikájáról lehet beszélni, Esterházy esetében azonban sokkal inkább a kritika regényéről.

A *Cuniculust* az *Új Symposion*ban 1979-ben kezdték közölni, s a korszak irodalmi helyzetéről is érdemes ugyanennek az évfolyamnak a szövegeiből tájékozódni. Thomka Beáta már címében is beszédes *Létélmény és regényforma* című kritikus hangvételű esszéje a 176. számban jelent meg. Ebben az irodalmár az irodalom valóságot tükröző jellegéről értekezik, melyet nem az adott mű tartalmán, hanem formáján kért számon. Vagyis a szerző észrevétele szerint a valóságban tapasztalható ziláltság nem köszönt vissza a prózai alkotások formai kivitelezésében. „A prózai művek nagy többsége számára nem léteznek *formaproblémák*: ez a problémamentesség a legközvetlenebbül függ össze a valóságlátás terén észlelhető beszűküléssel, igénytelenséggel, elzárkózással, a lényeges kérdések fel nem ismerésével. [...] [H]a netán itt-ott ráéreznek elbeszélőink a zavartalanul folyó történetmesélés, lekerekítés anakronizmusára, s az oldottabb, kötetlenebb, látszólag modernebb elbeszélőtechnika vizeire tévednek, még egyetlenebb lesz az összkép: az elbeszélés formai újításai megrekednek a technika szintjén” (THOMKA 1979; 484). Thomka Beáta a vajdasági irodalom történetén belül vont párhuzamot: a véleményem szerint irodalomtörténeti korszakhatárnak is tekinthető 1968-as, a Forum Kiadó által kiírt regénypályázatot említi, mint ami ahhoz hasonló fordulatot hozott, mint amire tíz évvel később, 1979-ben újra szüksége volt a térség irodalmának. Elsősorban az azóta élő legendákká váló

⁴ THOMKA 1980; 176–180.

Domonkos Istvánra és Tolnai Ottóra hivatkozik. „A legfiatalabb kritikusnemzedék 1979-ben spontán lelkesedéssel üdvözölte Balázs Attila első regényét, a *Cuniculust*. [...] Különös módon, mintha ugyanazok az izgató kérdések fogalmazódnának újra, amelyek a *Rovarház* és *A kitömött madár* akkori olvasóiban felmerültek. [...] Lehetetlen fel nem ismernünk a párhuzamosságot prózairásunk e két pontja, a 68-as regények és a megjelenés előtt álló *Cuniculus* között” (THOMKA 1979; 484). Nem Thomka az egyetlen, aki Balázs Attila első regénye kapcsán a tíz évvel korábbi irodalmi hatásokra utal. Faragó Kornélia szintén ezzel (is) jelzi a *Cuniculus* társtalanságát saját megjelenése idejében. „Tolnainál (a *Rovarházban*) még úgy üdvözöltük a rovarfajok tudományos leírásait, mint tényleg meghökkentő villámbetéteket, a *Cuniculusban* eluralkodnak a hasonló jellegű leírások és párbeszéd- es betétek, s a befogadóban a szembeszökő aránytalanság – céljának megfelelően – rettenetes csömört vált ki” (FARAGÓ 1979; 19).

Azok számára, akik valamennyire is ismerik a hetvenes–nyolcvanas évek jugoszláviai magyar irodalmának személyes kapcsolatokon (ellentéteken és szimpátiákon) alapuló irodalmi viszonyait, kevésbé meglepő Thomka Beáta idézett kritikája az olyan hagyományosabb (az ő megfogalmazásában *igénytelen*) prózaformákkal kapcsolatban, amelyet például az említett regénypályázaton is győztes Gion Nándor képviselt 1979-ben. Az inkább a hetvenes–nyolcvanas évek vajdasági folyóiratai köré szerveződő irodalmi életbeli ellentéteket is jelezheti, hogy a regénypályázatról beszélve Thomka Gionra nem tesz utalást. Balázs Attila első regénye kapcsán azonban egy, a *Híd*-ban megjelent kritikában épp Gion Nándor első, 1968-ban megjelent *Kétéltűek a barlangban* című kötete említődik. Herceg János Balázs Attila regénye kapcsán érzett öröme és pozitív meglepettsége okán emlékezik ekként: „S a *Kétéltűek* megjelenése idején is ezt tettem őszinte örömmel. Akkor éreztem egyébként ilyesfajta meglepetést. Inkább attitűdben, mint amikor pillanatnyi homály után belép valaki az ajtón, s aztán megint világos lesz” (HERCEG 1980; 752).

A pályázat kapcsán kiemelt regények révén Thomka Beáta nemcsak a vajdasági viszonyrendszeren belüli ellentétekre irányítja rá (írói szándéktól függetlenül is) a figyelmet, de az akkori magyarországi irodalmi közegetől való különbségekre is ezeken keresztül mutat rá. „*A kitömött madár* és a *Rovarház* sajátos foglalatái egy sor olyan törekvésnek, amelyek által – megírásuk pillanatában – a magyar irodalom szövegösszefüggésében is a kezdeményezés, az újszerűség, az

elevenség erejével hatottak. Az új magyar irodalom (nemcsak a magyarországi, hanem az erdélyi is) évekkel később mutatott fel olyan regényeket, amelyek intencióikban e két jugoszláviai magyar regény-nyel rokoníthatók” (THOMKA 1979; 487). Sokszor megfogalmazott irodalomtörténeti tapasztalat, hogy a jugoszláv időkben a Vajdaság területén működtetett irodalom modernebbnek számított az akkori magyarországinál, s a vajdasági szerzők jókora előnyben voltak a nemzetközi irodalmi és művészeti alakulások ismeretében. „Voltak pillanatok a kisebbségi irodalmak ambivalenciátörténetében, amelyek egy-egy művel megelőzték a magyar irodalmi változásokat” (BÁNYAI 1998; 86). A két irodalmi közeg – a Vajdaság felől nézve – épp Balázs Attila regényével került újra szinkronba. „Balázs Attila [írói] módszerét tünetértékűnek is nevezhetjük. Olyan tünetnek, amely lehetőséget biztosít egy új regény – vagy általánosabban –, narratív forma kidolgozására és érvényesítésére, összhangban az új magyar prózának egyrészt a *Termelési regény*-nyel (Esterházy Péter), másrészt a *A meghívás fennáll*-lal (Tandori Dezső) jelezhető vonulatával” (BÁNYAI 1980; 767).

Már az eddig idézett kritikákból, esszékből is világos, hogy Balázs Attila első regénye nemcsak az akkori, szélesebb magyarországi közegben nem talált értő befogadóra, de a Thomka szövegében *eligénytelenedettnek* mutatott 1979-es vajdasági irodalomban sem jelentett könnyű feladatot a *Cuniculus* elhelyezése. Balázs kötete, ahogy arra a cím is utal, a *nyúl* köré írt asszociációs láncolat, ábrákkal és grafikai jelekkel is gazdagon illusztrált kollázs és epizódok sorozata. A szerző a „nyúl témáját nyilvánvaló szándékosággal használva fel a lehető legkülönbözőbb dolgok legeltérőbb asszociációs logika alapján való elmondására [törekszik], olyan témák felvetésére, amelyek, még ha olykor történetként indulnak is, kevés kivétellel szintén abba maradnak” (VARGA 1980; 756). Balázs Attila szövege újraértelmezett önéletrajzi, család- és történelmi regény. A befejezetlenség vállalásával. A későbbi Balázs Attila-művekben is vissza-visszatérő „non finito” jelzés itt, vagyis a *Cuniculus* végén bukkan föl először. Thomka Beáta nemcsak esszéjében foglalkozott ezzel a művel, de kritikát is írt róla a *Híd*-ba. Recenziójában is arra mutatott rá, miben hozott újat ez az 1979-es regény: „a *Cuniculus* eredeti modern regény, amely mindenekelőtt a regénytartalom, a regényhősök fogalmait bontotta szét, rendezte át, e fogalmakkal szemben pedig egy erőteljes ironikus-groteszk magatartást alakított ki. Ezzel szerves összefüggésben a re-

génynyelvnek és a regényformának is alapvető módosulásokon kellett átmennie ahhoz, hogy e különös közlendő autentikus formában valósulhasson meg” (THOMKA 1980; 764).

A *Cuniculus* újszerű szövegszerkezete az, amely épp lekerekítettségével 1979-ben közelebb állt a valóságérzékeléshez, mint az egységes történetek által sugallt teljesség. Visszatérve Thomka *Új Symposion*ban megjelent esszéjéhez, abban ő épp e jellemző kapcsán nevezte meg azt a kategóriát, amely a kezdeti időkben, főként az *Új Symposion* értelmezési körében skatulyaként zárult Balázs Attila művére. „Egységes történet konstituálása csak egységes, megbontatlan létérzékelés talaján lehetséges, ilyen létérzékelés kialakulásához pedig nincsenek meg sem az egyéni, sem a történeti-társadalmi feltételek. Poétikai koncepcióink meghaladottsága az oka annak, hogy a prózai közléssel szembeni elvárásaink idejétmúltak, s ha új prózai konstrukcióval találkozunk, egyetlen kifejezés jut eszünkbe: *kísérleti próza*” (THOMKA 1980; 764). Ezt a besorolást tette még inkább kézenfekvővé az a tény is, hogy Balázs Attila első regényéről van szó. Holott épp a lap ugyanezen, vagyis 1979-es évfolyamában megjelent szövegében hívja fel a figyelmet Mák Ferenc arra, hogy a „[l]egnagyobb tévedése a kritikának, amikor az első kötetet »kísérletnek«, »útkeresésnek« kiáltja ki. A költészet (és a művészet) felé ez lehet pusztá tévedés, de a [szerző]vel szemben már mindenkori igazságtalansággá nő. Az »első« megnyilatkozás mindig a *felfedezés*, a *meglátás*, az *eszmélés* katartikus örömét hozza magával” (MÁK 1979; 24). Persze nem Balázs Attila az első (és feltehetően nem is az utolsó), akinek első, az irodalmi közeget meglepő megoldásokkal szembesítő kötetét kísérleti műnek minősítik, akár a legnagyobb jóindulattal és a továbbiakra vonatkozó biztatással is.

1979-ben nemcsak az addigiaktól eltérő prózaforma és nem is csak az első művet gyakran érő felszínes befogadás vezethetett a *kísérleti mű* kategóriájának a kijelöléséhez, de ez egyúttal a (neo)avantgárdra érkező általános befogadói reakciót is felidézi. „[A] kísérlet mint »pusztá próbálkozás«, ellentétben a tökéletes művel. A fogalom ilyen leértékelésével védekeznek a polgári művészetfelfogás az avantgarde művészet radikális változtatásai ellen a századforduló óta” (SCHMIDT 1979; 37). Az *Új Symposion* izgalmas megszerkesztettségét mutatja, hogy Sigfried Schmidt német filozófus és esszéista *A kísérlet szerepéről a művészetben* című írása a *Cuniculus* első részletét, valamint Faragó Kornélia és Mák Ferenc korábban már idézett szö-

vegeit követi közvetlenül. Vagyis aligha tévedés a folyóirat által Balázs Attila műve köré kialakított értelmezői közegethöz kapcsolni, még akkor is, hogyha értelemszerűen nem az elsőkötetes vajdasági szerző kapcsán íródott. Írásában Schmidt mindenekelőtt arra figyelmeztet, hogy a *kísérlet* elsősorban a természettudományok fogalma, amelynek „az esztétikai információ keretein belül való tárgyalási módja a legjobb esetben is metaforikus jellegű, és a kísérletezés hétköznapi értelmezésén nyugszik. »Kísérleti művészetről« beszélünk, mihelyt valaki letér a megszokott útról, újat próbál, kockázatot vállal, ismeretlen kimenetelű kalandba bocsátkozik» (SCHMIDT 1979; 37).

Sigfried Schmidt esszéje azt demonstrálja, hogy ha egy kísérletinek bélyegzett mű vizsgálata során észben tartjuk a kategória természettudományi eredetét és hátterét, további fontos és érdekes szempontok kerülnek elő. Ilyen kérdés például a minősítés szavatossági ideje, vagyis annak mérlegelése, hogy „valamely alkotás milyen hosszú ideig értékelhető művészileg értékes kísérleti-alkotásként és mikor asszimilálódik az elfogadott kultúrába mint »nem rendhagyó művészi alkotás«» (SCHMIDT 1979; 35). Balázs Attila esetében a *Cuniculus* jellemző írói megoldások ma már semmiképp nem tekinthetők kísérletieknek, s a minősítés érvénytelenedéséhez a szerző maga is hozzájárult azzal, hogy még a legújabb műveiben is az első regényben bemutatott stílusjegyek és megfogalmazások köszönnek vissza. Az azonban, hogy a szerző a legutóbbi kötetekben is a korábbi művek fogásait igyekszik működtetni, könnyen az eddigi erények kopásához és klisék kialakulásához vezethet. Ugyanakkor épp az, hogy az elsőként a neoavantgárd kísérleti regénynek tételezett *Cuniculus* jellemző jegyek Balázs Attila írói stílusát alapvetően meghatározó és azt felismerhetővé tevő ismételt megoldásokká váltak, ez a művelet garantálja az avantgárd nyomok folyamatos jelenlétét az egész életművön belül. Balázs tehát, úgy tűnik, azon kevés szerzők közé tartozik, akikre nem igaz az, amit Végel László az *Új Symposion* 1979-es évfolyamában megjelent esszéjében írt: „A pályaképek elmozdulása mintha azt mutatná: az avantgarde az az ifjúkori bűn, amelyet meg kell tagadni. Az igazi konjunktúra: nagy megtagadással kezdeni és a megtagadás megtagadásával folytatni; kivételes belépőjegy, ha van mit megtagadni» (VÉGEL 1979; 58).

Az *idő* kérdése mellett Sigfried Schmidt egy másik nagyon fontos következményre is felhívja a *kísérlet* fogalmának használóit, amelyet szintén a természettudományi háttér diktál. Ez a szempont már nem

annyira Balázs Attila, mint inkább Esterházy Péter 1979-es regényéhez visz közelebb, melyet szintén szokás ezzel a jelzővel illetni. „A kísérlet fogalmi meghatározását taglalva sohasem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az alapvető feltételezést, hogy a »kísérletnek« nevezett eljárások végrehajtása konkrét elméletet (azaz valamilyen elméleti keretet, tervet stb.) feltételez és konkrét módszertant, amely a kísérlet folyamatában összefogja a műveleteket” (SCHMIDT 1979; 32). A *Termelési-regény* recepciójában legalább annyi tanulmány és elemzés foglalkozik Esterházy művének első irodalomelméleti és -kritikai közegével, mint magával a szöveggel. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy az 1979-ben megjelent alkotás vált az úgynevezett magyarországi irodalmi posztmodern fordulat emblematisz kiadványává, melynek kritikai és irodalomelméleti szervezettségére idővel mind nagyobb figyelem irányult. A prózafordulat irodalmi jellege és kritikai értelmezése némileg le is korlátozta Esterházy művének befogadását. „[A]zzal, hogy utóbb a magyar posztmodern irodalom első művének kezdtük látni a *Termelési-regényt*, leárnyékolódott a mű modern és neoavantgárd kontextusa, amely még látszott az egykorú fogadtatáskor: Molnár Miklós például azt írta róla bírálóatában (»Írónia, középpont nélkül«, *Életünk*, 1979/11), hogy »az avantgarde ihlette nyelvművészet kiemelkedő opusza«” (TAKÁTS 2009; 101).

A Takáts József által idézett kritikájában Molnár Miklós több olyan szempontot is kiemel Esterházy műve kapcsán, amelyek a *Cuniculus* recepciójában is alapvetőek voltak. A Thomka Beáta esszéje kapcsán említett valóságérzékelés és annak prózaformában történő megjelenítése a *Termelési-regény* esetében ugyancsak fontossá vált, mint ahogy a posztmodern prózafordulat egyik központi kérdése is a realista irodalom megvalósíthatósága volt. Ahogy a vajdasági irodalmi közegben a lineáris történetmesélés és a lekerekített forma avítség fogalmazódott meg, úgy a magyarországi recepcióban is újraértelmezésre várt a *regény* műfaja. Molnár Miklós észrevétele szerint a *Termelési-regény* „azt bizonyítja, hogy a *regény* levetkőzheti a történetmesélés kényszerét, a linearitást: nyílt szerkezete inspirálólág hat képzeletünkre, megtermékenyíti világlátásunkat, megújítja irodalmi érzékenységünket” (MOLNÁR 1979; 988). A műfaj újraértelmezése ellenére Molnár nem állítja a *Termelési-regényről*, hogy az ne lenne realista mű, épp ellenkezőleg. Ahogy Balázs Attila művének formája és világa közelebb állt a megjelenése idején tapasztalható létérzékeléshez, úgy Esterházy regénye is épp ugyanebből a szempontból tekint-

hető az akkori *valóságot* tükröző alkotásnak. „Ha úgy tetszik: Esterházy Péter könyve »realista mű«” (MOLNÁR 1979; 988). Egy realista mű alapvető jellemzői, és az ebbe a kategóriába sorolt szerzőket és alkotásokat a hetvenes–nyolcvanas években (is) érő kettős megítélés központi témái az (ön)ironikus hangú *Termelési-regénynek*. Esterházy irodalmi indulását megidéző részletet idézem: „Tudja, barátom, én láttam egy szerkesztőt, aki mikor egy novelláról, bizony mondom: az enyémről, valaki azt állította: de öregem, hisz ez egy *realista* mű! akkor orrlyukai, mint a harci ménnek megremegtek, és reménykedve azt válaszolta: Gondolod, Imre bátyám?...” (ESTERHÁZY 1979; 344).

Bár ugyanarról a korszakról van szó, mégis fontos tudatosítani, hogy Jugoszláviában, a Vajdaságban és Magyarországon más okokból és más következmények miatt volt fontos feladat mind az új prózaforma értelmezése, mind pedig a realista ábrázolás megvalósíthatósága. Míg a Vajdaságban ezek a kérdések az ottani irodalom keretein belül maradtak, és a választ ezen keretek között igyekeztek megtalálni, addig Magyarországon a paradigmaváltás hatását igyekeztek kiterjeszteni a határon túli irodalmi régiókra is. Nem is annyira az ottani szerzők voltak fontosak műveik potenciális irodalmi értékénél fogva, hanem az írók sokkal inkább a magyarországi ideológiai és irodalomelméleti csatározásokba bevont statisztákként szerepelnek a nyolcvanas évek kritikátörténetében. A szépprózában bekövetkező változások elválaszthatatlanok a kor kritikájának átalakulásától is. Az új próza vezető kritikusai egy új kánon tudatos kialakításán dolgoztak. „A kánonba való beiktatásnak pedig volt még egy jelentős következménye: ez hordozta egyedüli lehetőségét annak, hogy a határon túli magyar szerzők esetében el lehessen kerülni egy sajátos típusú, ideologikus kisajátítást” (SZILÁGYI 1995; 32). Ez a fajta ideologikus kisajátítás már akkor is – ahogy mindmáig – elsősorban az erdélyi irodalmat és az ottani szerzőket érintette, tanulmányában Szilágyi Márton is közülük említ példákat, ám a képviselői szerep és az a magyarországi befogadói mód, amely feladatokat ró a határon túli írókra, a többi terület alkotóit is érintette. „[A]z ezekkel az irodalmi régiókkal rendszeresen foglalkozó [...] poszt-népi kritikusi gárda a határon túli írók jól kiválasztott csoportjának propagálásával kívánt felerősíteni bizonyos, a hazai irodalmi életben fontosnak érzett szerepértelmezéseket. [...] Ezek a látenszen eszközszerepre kárhoztartott életművek pedig a hazai recepcióban elfedték az egész regionális irodalmiságot, annak sokszínűségével együtt, tehát Sütő András és

Kányádi Sándor a romániai magyar irodalmat helyettesítő ikonikus jelekké váltak. Ebből a csapdahelyzetből azáltal vélték kiszabadítani az új próza kritikusai a határon túli prózaírók újabb nemzedékét, hogy néhány reprezentánsukat – voltaképp alaposabb elemzés nélkül – a paradigmaváltás gárdájához tartozóként kezdték emlegetni” (SZILÁGYI 1995; 32). Szilágyi a beemelni próbált szerzők közül is az erdélyi Bodor Ádámot említi és a felvidéki Grendel Lajost. Bár az irodalomtörténész ebben a kilencvenes évek elején írt tanulmányában joggal némi szkepszissel beszél a magyarországi kritika e működéséről, a két imént hivatkozott szerző esetében kétségtelenül sikerült a *kiszabadítás*. Az, hogy ekkor Balázs Attila neve nem bukkan fel hasonló szempontot érvényesítő és bemutató magyarországi tanulmányokban, több mindennel is magyarázható. A kilencvenes évek délszláv háborúi feltétlenül az okok közé sorolandók, elvégre ilyen körülmények között a Vajdaságra nem a kulturális fejlemények miatt irányult figyelem. Ugyanez alakította magának Balásznak is az életét és életművét, aki ekkor haditudósítóként is dolgozott. Mindemellett az is kétségtelennek tűnik, hogy a vajdasági irodalmat a Szilágyi Márton által leírt módon ugyancsak egyvalaki reprezentálta a magyarországi közeg számára, ő pedig elsősorban Tolnai Ottó volt. Balázs Attilát illetően tehát Dérczy Péternek lehet igaza, miszerint Balázs „művei egy része sok éves vagy inkább évtizedes késéssel került be a magyarországi köztudatba, így nem hathattak a megfelelő időben, noha epikája sok mindent korábban megelőlegezett, mint itteni kortársaié (posztmodern elbeszélés kontra történetmondás, illetve e kettő kölcsönhatása)” (DÉRCZY 2002; 849). A *Cuniculus* fogadtatásáról Herceg János már korábban idézett kritikájának címe is sokat elárul: *Bírálat helyett köszöntés. A Termelési-regény* kapcsán Molnár Miklós fogalmazott meg egészen hasonló: „Esterháznak minden műve, de kivált az utóbbi: meglepetés. Kortársai közül ő ígéri a legtöbbet. Művei kalandra szólítanak [...], még ha Esterházy szövege túljár is az eszemen, meghaladja is »ítélő«-képességemet” (MOLNÁR 1979; 987). Arról, hogy Esterházy Péter 1979-es kötete mennyiben számított meglepetésnek a magyarországi recepció számára, idővel megoszlottak a vélemények. Nem a regény értelmezése és megítélése változott, nem a műről jelentek meg újabb elemző szövegek, hanem arról a kritikai közegről, amely először nyilatkozott róla. Nem az esztétikai kritikai, hanem a tudományos, irodalomelméleti fogadtatás volt az, amely a *Termelési-regény* megjelené-

sét eseménnyé tette. Éppen ezért könnyű kételkedni abban, hogy a mű valóban annyira *váratlan* lett volna, mint amiről pedig több elemzés is beszél. Kulcsár Szabó Ernő a következőt írta a Kalligramnál megjelent monográfiájában: „A *Termelési-regény* esemény-jellege elsősorban tehát inkább abban ragadható meg, ami az eseményből következett. Az irodalomtörténeti tapasztalat szerint valamely mű akkor válik eseménnyé, ha megjelenése azért hat ránk a hirtelen meglepetés erejével, mert semmiféle várhatóság nem jelezte előre a bekövetkezését” (KULCSÁR SZABÓ 1996; 122). Ha valaki Esterházy Péter e regényének recepciótörténetét szeretné felgöngyöltetni, akkor egy olyan viszonyrendszer pontos feltárására is vállalkoznia kell, amely a regénytől szinte függetlenül a magyarországi, nagyobb teret főként a rendszerváltást követően nyert irodalomelméleti iskolák képviselői között alakult ki. Jelen tanulmánynak nem célja térképet rajzolni ehhez a veszélyes labirintushoz, vagyis nem kívánja ezt az egyébként kimondottan izgalmas kapcsolathálót felderíteni, s ezt feltétlenül jelezni is kell, mielőtt folytatnám mindazon szempontok követését, amelyek viszont a Balázs Attila-regénnyel való összevetés révén továbbra is relevánsak.

Míg a vajdasági regény a megjelenése idején meglepte ugyan az ottani irodalmi közeg kritikussait, olyannyira, hogy értő megközelítése is ritka volt, addig a *Termelési-regény* esetében – az utólagos és nem a megjelenéssel kortárs értelmezések alapján – úgy tűnik, más a helyzet. Takáts József a következőképpen fogalmaz: „a *Termelési-regényről* szóló egykorú értelmezéseket valamelyest ismerve egyáltalán nem úgy látom, hogy a regény nyelvi világa »áthághatatlan akadály elé állította« a kritikát [...], épp ellenkezőleg: leghatásosabb elemzői épp ilyen műre vártak, éppen mű és kritikai fogadtatás ritka összhangja tette lehetővé, hogy a kortársak az »új próza« áttöréseként éljék meg a *Termelési-regény* megjelenését és olvasását” (TAKÁTS 2009; 101). Ennek tükrében Kulcsár Szabó Ernő imént idézett szavai némi (át)értelmezésre szorulnak ahhoz, hogy az ő és Takáts visszaemlékezése megmaradjanak egymás mellett, ne mondjanak ellent egymásnak, elvégre hogy is lehetne ugyanaz a szöveg egyszerre várt és olyan, amelynek megszületését semmiféle várhatóság nem jelezte előre. Kulcsár Szabó ez utóbbi miatt nevezte *eseménynek* a *Termelési-regény* megjelenését. Érvényes értelmezésnek tűnik, hogy Esterházy műve szépirodalmi hagyományait tekintve előkészítetlen alkotás volt, a kritika azonban (fel)készült a fogadtatásra.

Bojtár Endre is hasonló szavakkal fogalmazott, amikor személyes emlékeit idézte fel: „1979 elején néhányan, közepesen fiatal irodalomtörténészek és teoretikusok összeálltunk, és megalapítottuk a Szövegmagyarázó Műhelyt, abban a hitben, hogy jó tíz éve hasonló medrekben folydogáló gondolkodásunk révén talán létrehozhatunk valamiféle közös irodalomelméletet. Ennek munkálatai közben – melyek még távolról sem fejeződtek be – ért bennünket Esterházy Péter *Termelési regény*-ének a megjelenése, ami szemünkben a magyar irodalom oly horderejű eseményének látszott, hogy úgy gondoltuk: itt a méltó alkalom az irodalomelmélet elkészülte előtt nyilvános tanúságot tenni csoportunk létezéséről” (BOJTÁR 1981; 419). Az itt említett Szövegmagyarázó Műhely a *Mozgó Világ*ban közölt elemzéseket Esterházy műve kapcsán.⁵ A korabeli kritika és irodalomtörténet (egymással nagyon szoros kapcsolatban állva) várt tehát, s az e várakozás jelentette úrtöltötte be Esterházy Péter műve, vagy töltötték be vele az említett csoporthoz tartozó vezető irodalmárok. Míg a hetvenes és nyolcvanas évek Jugoszláviájában az irodalomelmélet és -kritika, valamint a szépirodalom egyaránt jelen voltak a magyar vajdasági irodalomban, s hol jobban, hol kevésbé közlekedtek egymáshoz, addig a jóval szigorúbb (kultur)politikai vezetésű Magyarországon mintha a nyugati irodalomelméleti irányzatokat és fejleményeket megismerni képes irodalmárok egyenesen nélkülözték volna az új(szerű) szépirodalmi műveket. „A hatvanas években indult irodalmárnemzedéknek nagyon hiányoztak a kortárs művek, amelyeken kipróbálhatta volna a jórészt külföldi elméletíróktól ellesett értelmezői fogásokat. Kapóra jött a *Termelési regény*” (SZEGEDY-MASZÁK 1993; 1021).

Míg a *Cuniculus* némileg egyedül maradt a megjelenése idején, és inkább csak a tíz évvel korábbi irodalmi pezsgést idézte fel, addig Esterházy esetében épphogy egyre több szerző és hasonlóan eleven kortárs mű csatlakozott ahhoz a *Termelési-regény* fémjelezte *eseményhez*, amely aztán *prózafordulattá* nőtte ki magát. A fenti visszaemlékezések alapján nem tűnik túlzónak Szilágyi Márton későbbi elemzése, melyben azt állítja: „Nem arról van szó [...], hogy véletlenül megsokasodtak a jelentős művek, és ezek – úgy önmaguktól, értékük

⁵ Szövegmagyarázó műhely: Ötfokú ének (Bojtár Endre, Horváth Iván, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László és Veres András kritikái). *Mozgó Világ*, 1979/6.

miatt – kikényszerítik a méltó elismerést: egy irodalomelméleti teória ürügykeresése és megmutatkozási vágya fonódik össze különböző fontos alkotások megjelenésével” (SZILÁGYI 1995; 18). Az egy másik tanulmány témája lehetne, hogy a vajdasági irodalomban hol lennének kijelölhetőek hasonló fordulatok⁶, a magyarországi kapcsán ugyanakkor az biztos kijelenthető, hogy maga a *prózaafordulat* kifejezés irányítja a figyelmet az új korszak előtti viszonyokra és jellemzőkre, s nemcsak a szépirodalmi előzményekre. „A korszakváltásokban kimutatható egy korábbi folyamat is: megvan a nyoma az elméleti előkészítésnek, s ez az, ami egyáltalán képessé teszi a kritikusok, teoretikusok egy csoportját arra, hogy értelmezhessék az eltérő formanyelvet, tudatosítván jelentőségét. Enélkül ugyanis a kritika aligha képes rákapcsolódni az új irodalmi jelenségekre” (SZILÁGYI 1995; 27). Az mindkét regény recepciójából világosan kiderül, hogy inkább a kritikusok felkészültsége jellemezte az adott kort mind a Vajdaságban, mind Magyarországon, semmint az írók kezdeményezése.

Balázs Attila műve kapcsán inkább a neoavantgárdot, a *Termelési-regénnyel* kapcsolatban pedig a posztmodern az, amit emlegetni szokás. Ez már csak azért is érdekes, mert a két mű hasonló írói megoldásokkal operál. Nemcsak e két alkotás recepciója mutatja a két irodalomtörténeti stílust és korszakot a prózairodalomban rendkívül hasonlóknak. A részletes szépirodalmi elemzés jócskán túlfeszítené e tanulmány kereteit, így csak egy-egy jellemző vonást emelnék ki mindkét alkotással kapcsolatban. A *Cuniculus*ról Thomka Beáta írt olyat, amely megoldás Esterházy regényét is jellemzi: „[a]z elbeszélő [...] felfedi »műhelytitkait«, nem fetisizálja a regényírást, beszél róla” (THOMKA 1980; 765). A *Termelési-regényt* elemezve pedig Kálmán C. György tett Balázs Attila művét is jellemző megállapításokat: „[a] *Termelési-regény* amúgy is elképesztő tárháza a szöveg-szöveg kapcsolatoknak; ide értve a más szövegekre történő – egymástól jócskán eltérő típusú – utalásokon kívül azt is, amikor a szöveg részévé válik a nem-szövegszerű szöveg (a rajz, a kép, a »sorminta«, és így tovább)” (KÁLMÁN C. 2013; 462). Ha ragaszkodunk ahhoz, hogy Balázs Attila *Cuniculus* című regénye neoavantgárd prózai mű – márpedig irodalmi jegyei erre utalnak –, és fenntartjuk, hogy a vele azonos évben megjelent *Termelési-regény* Esterházy Péter posztmodern alkotá-

⁶ Én magam például az 1969-es Forum-regény pályázatra beérkezett művek közül látok hasonlókat kirajzolandni.

sa – mint ahogy az is –, úgy az a rendkívül izgalmas irodalomtörténeti szituáció áll elő, hogy az elsőként említett mű az utóbbinak az „egykorú előzményének” tekinthető. Paradox kifejezés, mégis mint ha a magyar irodalomtörténet posztmodern prózafordulata és a magyar vajdasági irodalom akkori műveinek magyarországi irodalomtörténetbe való beépítése ezen értelmezés által lehetne teljes és megvalósítható.

Kiadások

BALÁZS Attila (1979): *Cuniculus*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
ESTERHÁZY Péter (1979): *Termelési-regény*. Magvető, Budapest

Irodalom

A hangya stemplije – Orcsik Roland beszélgetése Balázs Attilával. Kalligram, 2009/7–8.

BÁNYAI János (1980): A nyulak angyalok. In *Híd*, 6. 766–770.

BÁNYAI János (1998): Lehetséges-e a kisebbségi irodalmak (modern, posztmodern) „teóriája”? = Uő: *Hagyománytörés*. Forum Kiadó, Újvidék.

BOJTÁR Endre – HORVÁTH Iván – SZEGEDY-MASZÁK Mihály – SZÖRÉNYI László – VERES András (1979): Szövegmagyarázó műhely: Ötfokú ének (Bojtár Endre, Horváth Iván, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László és Veres András kritikái). In *Mozgó Világ*, 6.

BOJTÁR Endre (1981): Az irodalom gépezete. In *Literatúra*, 3–4. 425–432.

BÓNUS Tibor (2002): *Garaczi László*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.

DÉRCZY Péter (2002): Legendák és valóságok. Balázs Attila: Ki tanyája ez a világ. In *Jelenkor*, július–augusztus, 846–850.

DERÉKY Pál (2004): A magyar neoavantgárd irodalom = *Né/ma?* Szerk. Derék–Müllner, Ráció Kiadó, Budapest.

FARAGÓ Kornélia (1979): A kísérleti nyúl anatómiája. In *Új Symposion*, 165. 19.

GYULAI Levente (2007): Változó dialóguspozíció. In *Helikon*, 12.

HERCEG János (1980): Bíráló helyett köszöntés. In *Híd*, 6, 752–755.

KÁLMÁN C. György (2013): Jegyzet a jegyzetről = „*Visszhangot ver az időben*”. *Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*. Szerk. Bengi László – Hoványi Márton – Józán Ildikó. Kalligram, Pozsony, 460–465.

KULCSÁR SZABÓ Ernő (1996): *Esterházy Péter*. Kalligram, Pozsony.

LÁBADI Zsombor (2008): *A lebegés iróniája: Sziveri-szinopszis*. Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék.

MÁK Ferenc (1979): ...keresek bizonyosabbat, mint a kocka... In *Új Symposion*, 165. 24.

- MOLNÁR Miklós (1979): Irónia, középpont nélkül. *Életünk*, 11. 986.
- SCHMIDT, Sigfried (1979): A kísérlet szerepéről a művészetben. In *Új Symposion*, 165. 37.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1993): A regény, amint újraolvassa önmagát. In *Holmi*, 7. 1021.
- SZILÁGYI Márton (1995): *Kritikai berek*. Balassi, Budapest.
- SZILÁGYI Zsófia (2007): Lávaömlés vagy hídláb? A személyesség az elmúlt huszonöt év magyar prózájában. In *Alföld*, 1. 57–76.
- TAKÁTS József (2009): Esterházy, kezdetben (Palkó Gábor, Esterházy-kontextusok. Közelítések Esterházy Péter prózájához). In *Jelenkor*, 1. 98–105.
- THOMKA Beáta (1979): Létélmény és regényforma. In *Új Symposion*, 176. 484.
- THOMKA Beáta (1980): Nyúl-stratégia. In *Híd*, 6. 763–766.
- VARGA Zoltán (1980): „Szövegek” – regény helyett. In *Híd*, 6. 755–760.
- VÉGEL László (1979): Ne hagyd magad, avantgarde! In *Új Symposion*, 166–167. 58.